

A méd Dárius?

Történelmi tények és teológiai retorika a Dániel könyvében

A Dán 5 elbeszélése szerint azon az emlékezetes éjszakán, amikor a Bél-saccar (bab. Bēl-šar(ra)-ušur) helyettes király¹ palotája falára írt különös írást a jú-dai Dániel megfejtette, véglegesen eldőlt a Nabopolasszár (bab. Nabû-apla-ušur) király által alapított Újbabiloni Birodalom sorsa. A Dán 5,30–6,1 (Rev. Károli: Dán 5,30–31) ezekkel a szavakkal vonja le a következtetést: „Még azon az éjszakán megölték Belsaccart, a káldeusok királyát. A méd Dárius pedig elfoglalta az országot hatvankét esztendőskorában” (RÚF 2014).

Bár az arám nyelvű bibliai szöveg értelmezése nem okoz különösebb gondot, ezt a két verset nehéz összehangolni az ókori Közel-Kelet történelmével. Az Újbabiloni Birodalom végnapjait és a hatalom átvételét rögzítő ókori forrásokban ugyanis nem találunk utalást a Dániel könyvében felbukkanó „méd Dárius” nevű személyre, aki Belsaccart követte volna a trónon. Mi több, nemcsak a méd Dáriusra vonatkozó adatok hiányoznak, hanem ezek a források arról beszélnek, hogy

¹ Belsaccar (Bēl-šar(ra)-ušur) Nabû-nā'id (Kr. e. 551–539) utolsó babiloni király fia és helytartója. Az idős korban uralomra került Nabû-nā'id idejének jelentős részét (Kr. e. 551–541) egy észak arábiai oázisban töltötte (lásd ehhez Nabû-nā'id Ḥarrāni sztélé i 22-27; iii 4; Nabû-nā'id krónika). Ebben az időszakban helytartóként fia, Belsaccar látta el a királyi teendőket Babilonban. Vö. Beaulieu, Paul-Alain: *The Reign of Nabonidus King of Babylon 556–539 B.C.* Yale University Press, New Haven 1989, 185–197; Da Riva, Rocío: *The Neo-Babylonian Royal Inscriptions. An Introduction.* (Guides to the Mesopotamian Textual Record 4.) Ugarit-Verlag, Münster 2008, 17. Nabû-nā'id Elugalgalgasisa hengerfelirata (ii 24-26) Bēl-šar-ušurt „elsőszülött fiának, saját gyermekének” nevezi. A Dán 5,7-16.29 alapján arra következtethetünk, hogy a szerző tisztában volt ezzel a hatalmi felállással, ugyanis a király az álmát megfejtő bölcs Dánielnek a harmadik (és nem a második) legmagasabb pozíciót ajánlja. Ezt másként értelmezi az ógörög fordítás, amely szerint Dániel a birodalom harmadrésze fölött (τοῦ τρίτου μέρους τῆς βασιλείας) kapott hatalmat.

Kr. e. 539-ben a Babiloni Birodalom utolsó királyát, Nabonidust (bab. Nabû-nâ'id), Bélsaccar apját nem a „méd Dárius”, hanem a perzsa Círus váltotta a trónon.

Ebben a tekintetben első kézből származó adatok állnak rendelkezésünkre. Az egyik babiloni krónika, a Nabû-nâ'id-krónikaként ismert szöveg a következőképpen foglalja össze az uralomváltás évének eseményeit:²

iii 5' [šattu 17 Nabû-nâ'id N]abû ultu Barsipa ana ašê [Bêl illiku Bêl ûšâ] ⁶ [...] arḫu] Ṭebētu šarru ina Eturkalamma īrub ina [...] ⁷ [...] maqḫitu karāni iqqi [...] ⁸ [...] B]ēl ûšâ isinnu akītu kī šalmu īpušū ina arḫi [...] ⁹ [Lugal-Marad-da u ilān]i ša Marad-da Zababa u ilāni ša Kiš Ninlil [u ilāni] ¹⁰ [ša] Ḫursagkalamma ana Bābili īrubūni adi qīt arḫi Ulūli ilāni ša māt Akkadi ¹¹ ša eli šāri u šupal šāri ana Bābili īrubūni ilāni ša Barsipa Kutē ^{12a} u Sippar ul īrubūni ^{iii 12b} ina arḫi Tašriti Kuraš šāltu ina Upē ina muḫḫi [aḫ] ¹³ nār Idiqlat ana libbi ummāni māt Akkadi kī īpušū [---]

iii 5'-12'a [Nabû-nâ'id 17. éve: N]abû [element] Barsipából Bêl felvonulására. ³ [Bêl kivonult. ...] Ṭebētu [hónapban] a király bement az Eturkalamába. ⁴ [...] -ban [...] borból italáldozatot mutatott be [...] B]ēl kivonult, az akītu-ünnepet megünnepezték, mint rendesen. [...] hónapban [Lugal-Marad-da és] Marad-da [isten]ei, Zababa és Kiš istenei, Ninlil [és] Ḫursagkalamma [istenei] bementek Babilonba. Ulūli hónap végéig Akkád országának istenei fentről és lentről bementek Babilonba. ⁵ Barsipa, Kutā és Sippar istenei nem mentek be.

iii 12'b-14 Tašritu hónapban, amikor Kuraš ⁶ hadakozott Upēban, a Tigris-folyó [partján]ál Akkád országának ⁷ seregével [---], ⁸ Akkád országának

² A szöveg kritikai kiadásához lásd Grayson, Albert Kirk: *Assyrian and Babylonian Chronicles*. (Texts from Cuneiform Sources.) J. J. Augustin, Locust Valley 1975, 21–22, 104–111; Glassner, Jean-Jacques: *Mesopotamian Chronicles*. (Writings from the Ancient World 19.) Society of Biblical Literature, Atlanta 2004, 232–239. Az alábbi szövegrészlet egy kiadás előtt álló szöveggyűjteményből származik, amely a babiloni krónikák jelentős részének magyar fordítását is tartalmazza.

³ Bêl, „az Úr”, a babiloni Marduk isten appellatívuma. A szöveg az ismert újévi (akītu-ünnep) felvonulást írja le, amelyen több istenség, illetve ezek kultuszi személyzete is részt vett. (A babiloni krónikák gyakori témája az akītu-ünnep megünneplése vagy annak elmaradása.) Ezek között vonult fel Nabû isten is, akinek a fő kultushelye a Babilonhoz közeli Barsip(a) városában volt.

⁴ Az Eturkalamma a babiloni Ištar temploma.

⁵ Ez már nem az ünnepi felvonulás része. A lokális istenszobrokat az ellenség elől igyekeznek elmenekíteni.

⁶ Kuraš Círus (gör. Kürosz) király babiloni neve.

⁷ Az ún. babiloni krónikákban ez Dél-Mezopotámia, Babilon neve.

⁸ Törlés nyomai látszanak, az írnok javította a szöveget.

*nišū māt Akkadi*¹⁴ *ibbalkitū ḫubta iḫbut*
niše idūk ūm 14 Sippar bala šāltu šabit

iii 15ⁱ *Nabû-nā'id iḫliq ūmu 16 Ugbaru*
pāḫāt māt Gutium u ummānī Kuraš
*bala šāltu*¹⁶ *ana Bābili īrubū arki*
Nabû-nā'id kī iḫḫisa ina Bābili šabit
*adi qīt arḫi tukšū*¹⁷ *ša māt Gutium*
bābāni ša Esaggil ilmû baṭla ša
mimma ina Esaggil u ēkurrāti^{18a} *ul*
iššakin u simānu ul innitiq

iii 18^b *arḫu Araḥsamnu ūmu 3 Kuraš*
*ana Bābili īrub*¹⁹ *ḫarīnē ina pānīšu*
umallū šulum ana āli šakin Kuraš
*šulum ana Bābili*²⁰ *gabbīšu qibi*
Gubaru pāḫtašu pāḫatūti ina Bābili
ipteqid

lakosai elmenekültek. Kifosztotta *őket*, és meg-
ölte a lakosokat. A 14. napon Sippar hadakozás
nélkül foglalták el.

iii 15ⁱ-18^a Nabû-nā'id elmenekült. A 16. napon Ug-
baru,⁹ Gutium országának¹⁰ helytartója és Kuraš
seregei hadakozás nélkül mentek be Babi-
lonba.¹¹ Azután, miután Nabû-nā'id visszavo-
nult, elfogták Babilonban.¹² A hónap végéig
Gutium országának pajzsai körülvették az Esag-
gil¹³ kapuit. *De* az Esaggilban és a templomok-
ban nem történt semmi fennakadás, és *egy* al-
kalmat sem szalasztottak el.¹⁴

iii 18^b-20ⁱ Araḥsamnu hónapban, a 3. napon Kuraš
bement Babilonba. Végrehajtották előtte a
ḫarû-rítust.¹⁵ Béke volt a városban. Kuraš békét
hirdetett egész Babilonnak. Gubarut, az ő hely-
tartóját állította helytartóul Babilonban.

⁹ Ugbaru személyéhez lásd alább.

¹⁰ Gutium (vagy Qutê) a Zagrosz-hegység egyik térsége, a Tigristől keletre, a Diyala folyótól
délre.

¹¹ Vö. Círus (Kuraš) babiloni hengerfelirata 17, 22b, 24. Az említett időpont (Tašritu hó 16.
napja) Kr. e. 539. október 12-nek felel meg.

¹² A Kuraš hengerfelirata szerint (17. sor) Marduk 'rábízta' (*umallâ qātuššu*) Nabû-nā'idot
Kurašra.

¹³ Az Esaggil a babiloni híres Marduk-templom neve.

¹⁴ Értsd: a perzsák jelenléte nem volt akadálya a vallásos ünnepek megtartásának.

¹⁵ A rituális cselekedet jelentése nem egyértelmű. A szöveg később (23. sor) egy jogart em-
lít Nabû-val kapcsolatban, amely arra utalhat, hogy e ceremónia ezzel összefüggésben állhatott.
A késő babiloni korban Nabû volt az, aki átadta a királyi szimbólumokat, mielőtt a király belépett
volna a Marduk templomába. Nem kizárt, hogy a *ḫarû*-rítus a királyi jogar és az uralmi szimbólu-
mok átadásának ünnepe volt. A 23. sor említi az Eniggidrukalammasummu templomot, amelynek
a neve azt jelenti, hogy 'A ház, amely az ország uralkodói pálcáját biztosítja'. Feltűnő, hogy még
Hérodotosz is őrzi annak emlékét, hogy Kürosz „ünnepe” alkalmával foglalta el Babilon városát
(*Hist.* i 191). A *ḫarīnē* értelmezéséhez lásd Kessler, Karlheinz: *Harinê – Zu einer problematischen*
Passage der Nabonid-Chronik. In: W. Arnold – H. Bonzin (szerk.): „*Sprich doch mit deinen Knech-*
ten aramäisch, wir verstehen es!” 60 *Beiträge zur Semitistik. Festschrift für Otto Jastrow zum 60. Ge-*
burstag. Harrassowitz, Wiesbaden 2002, 389–393.

iii 21' *ultu arḫi Kislīmi adi arḫi Addari ilāni ša māt Akkadi ša Nabû-nā'id ana Bābili ušēridūni*^{22'a} *ana māḫā-zīšunu itūrū*

iii 22'b *arḫu Araḫsamnu mūša ūmu 11 Ugbaru mīt ina ar[ḫi Addari]*^{23'} *aššat šarri mītat ultu 27 ša arḫi Addari adi ūmu 3 ša arḫi Nisanni bikītu ina Akkadi [šaknat]*^{24'a} *nišū gabbi qaqqadsunu ipaṭṭarū*

iii 24'b *ūmu 4 Kambuziya mārū ša K[uraš]*^{25'} *ana Eniggidru-kalamma-summu kī illiku amēl E-gidri Nabû ša ḫaṭṭa [...]*^{26'} *kī illiku aššu lubuṣti Elamti qātē Nabû [...]*^{27'}

iii 21'-22'a Kislimu hónaptól Addaru hónapig Akkád országának istenei, amelyeket Nabû-nā'id bevitt Babilonba, visszatértek kultuszhelyeikre.

iii 22'b-24'a Araḫsamnu hónapban, a 11. nap éjszakáján meghalt Ugbaru.¹⁶ [Addaru] hó[nap]-ban meghalt a király felesége. Addaru hónap 27. napjától Nisannu hónap 3. napjáig siratást [tartottak] Akkád országában. A lakosok mind lemeztelenítették fejüket.¹⁷

iii 24'b-28' 4. nap:¹⁸ Amikor Kambuziya,¹⁹ a K[uraš] fia elment az Eniggidrukalammasummu²⁰ templomba, Nabû E-gidru templomának embere, aki a királyi pálcát [...] amikor odament, elámi ruhája miatt Nabû kezét [...] ²¹

¹⁶ Nem világos, hogy ugyanarra az évre kell-e gondolnunk, amelyben az Araḫsamnu hónapot követő iii 18'b-21 egy intermezzo, vagy a következő év Araḫsamnu hónapjáról van szó. Az első esetben a Gubaru halálának időpontja Kr. 539. november 6, a második esetben Kr. e. 538. október 27. Shea, William H.: Darius the Mede. An Update. In: *Andrews University Seminary Studies*, 20. (1982), 240–243; Shea, William H.: Darius the Mede in His Persian-Babylonian Setting. In: *Andrews University Seminary Studies*, 29. (1991), 238; Schmitt, Rüdiger: Gobryas. In: *Encyclopaedia Iranica* (online: <https://www.iranicaonline.org/articles/gobryas> – utolsó letöltés 2026. március 26.).

¹⁷ A fej lemeztelenítése (a haj levágása) a gyász jele, ahogy azt több bibliai szövegből is ismerjük. Vö. pl. Jób 1,20; Ézs 3,24; 15,2; 22,12; Jer 7,29; 16,6; 47,5; 48,37; Ez 7,18; 27,31; Mik 1,16; Ám 8,10. Lásd még 3Móz 21,5 és 5Móz 14,1.

¹⁸ Nisannu hónap (az újévi *akītu*-ünnep hava) 4. napja, amely megfelel Kr. e. 538. március 27-nek.

¹⁹ Kambuziya, II. Kambüszész (Kr. e. 530–522), Círus fia. Kambüszész már egészen korán, talán közvetlenül Ugbaru/Gubaru halála után lett Babilon (társ)uralkodója.

²⁰ Az E(nig)gidrukalammasummu 'A ház, amely az ország uralkodói pálcáját biztosítja'. A *Nabû ša ḫarê*, vagyis 'a jogar Nabû-jának' háza. Ez volt az a templom, ahol az új uralkodót királyi hivatalába iktatták. Vö. Al-Mutawalli, Nawala: A New Foundation Cylinder from the Temple of *Nabû ša ḫarê*. In: *Iraq*, 61. (1999), 191–194.

²¹ A szöveg töredékessége rejtélyessé teszi a mondanivalót. Glassner: *Chronicles*, 239 szerint az elámi ruhája miatt „[nem foghatta meg]” Nabû kezét (királyi legitimáció?). A szöveg úgy is értelmezhető, hogy az elámi öltözet miatt Kambuziya (Kambüszész, Círus fia) nem foghatta meg a Marduk kezét, csupán a Nabû kezét (vö. Grayson, Albert Kirk: *i. m.* 111). Nem egyértelmű, hogy az

[asm]arê u išpāt ultu [...]	mār šarri	[lân]dzsákat és tegezeket a [...]-ból a király fia
ana du[lli ...]	²⁸ [...] Nabû ana Esaggil	[...] szol[gálatá]ba [...] Nabû az Esaggilba [...]
[...] ina pān Bêl u mār B[êl ...]		Bêl és B[êl] fia előtt [...]

A fenti dokumentum értelmében, amely meglehetősen részletességgel ábrázolja az uralomváltást, Nabonidus (Nabû-nā'id) királyt Kuraš (Círus) követi, aki viszont ideiglenesen egy Ugbaru nevű helytartót bízott meg az új provincia vezetésével.²² Általános vélemény szerint a iii 15', 22'-ben említett Ugbaru név azonos a iii 20'-ban olvasható Gubaruval.²³ Ugbaru/Gubaru a nyugat-médiai Gutium (Qutê) vezetője (*pāḫātu*), akire az alábbiakban még visszatérek.²⁴ Nemsokkal Babilon elfoglalása után (véltetően 538-tól, Gubaru halála után) Círus mint legfelsőbb uralkodó saját fiát, Kambüszészt bízta meg Babilon kormányzásával. A hatalomátvételt követő hónapokból származó néhány babiloni-perzsa adminisztratív dokumentum meglehetősen következetesen az alábbi keltezési módszert alkalmazza: „x. hónap x. napja, Círus első éve, aki az országok királya, Kambuziia (Kambüszész), Babilon királya”.²⁵ Méd Dáriusról tehát ezekben a forrásokban nincs szó.

Nemcsak a babiloni, hanem a bibliai szövegek is azt sugallják, hogy a júdai szerzők legalább nagy vonalakban tisztában voltak a történelmi eseményekkel.²⁶ Jóllehet a bibliai szövegek Círus király nevét elsősorban nem a babiloni trónfoglalás, hanem a jeruzsálemi templom felépítésével kapcsolatban említik, mégis Babilon Círus általi elfoglalásának a háttere szolgáltatja azt a kronológiai sémát,

elámi ruhát Kuraš vagy Kambuziia viselte, de az biztos, hogy ez az öltözet lényeges szerepet töltött be.

²² Nabû-nā'id utolsó éveiben Bélsaccar (Bêl-šar-ušur) szerepéről kevés adat maradt fenn. Néhány babiloni archívumból származó adminisztratív dokumentum arról értekezik, hogy a király fia apja hazatérése után tartósan Babilon városán kívül tartózkodott. Beaulieu arra következtet, hogy a királytól kapott megbízatása az volt, hogy szervezze meg a perzsák elleni védelmet a birodalom északi vagy északkeleti részében (Beaulieu, Paul Alain: *i. m.* 203–205).

²³ Vö. Shea, William H.: *Update*, 245. Az akkád ékírásban az ^mug-ba-ru, illetve ^mgu-ba-ru egy írásjel felcserélését feltételezi.

²⁴ A Gubaru nevű személynévvel több összefüggésben is találkozunk. Vö. Schmitt, Rüdiger: *i. m.*

²⁵ Vö. Grabbe, L. Lester: Another Look at the *Gestalt* of “Darius the Mede”. In: *Catholic Biblical Quarterly*, 50. (1988), 198–213.

²⁶ Lásd 2Krán 36,22–23; Ezsd 1,1–2, 7–8; 3,7; 4,3–5; 5,13–14,17; 6,3,14; Ézs 44,28; 45,1.

amelyen belül ezek az ószövetségi szövegek értelmezendők. A 2Krn 36,20–21 és Ezsd 1,1 Círusnak a zsidók hazatérésére és a templom felépítésére vonatkozó ediktumát Jeremiás próféciájának a beteljesedéseként magyarázza. Az utalásban konkrétan meg nem nevezett Jer 25,12 és 29,10 a 70. év végére helyezi a Babiloni Birodalom bukását és a zsidók hazatérését. E szövegek alapján elég egyértelmű lenne azt feltételezni, hogy a perzsa korral foglalkozó bibliai részek a Babiloni Birodalom megdöntőjének Círus királyt tekintik, és nem egy „méd Dáriust”. Figyelmet érdemel viszont az a tény, hogy a bibliai próféciák, amelyek fontos szerepet töltenek be Dániel könyvének szerzője számára, a médeket nevezik Babilon megdöntőinek (Ézs 13,17; 21,2; Jer 25,25; 51,11.28). Ezekben a perzsák neve nem jelenik meg.

Dániel könyvének kontextusában az 5,30 mellett a Dán 6,29 (6,28) egymás mellett említi Dáriust (etnikumjelző nélkül!) és a perzsa Círus: „Ennek a Dánielnek aztán jó dolga volt Dárius, és a perzsa Círus uralkodása alatt.”²⁷ Egy méd származású Dárius nevű királyról futólag említést tesz Dán 9,1 és a 11,1 MSz szerinti változata is. A 9,1 Dániel egyik látomását a „médek magjából való” (מְדִי מִן־מֶדֶי) Dárius, a Xerxész (אַחַשְׁוֵרֶשׁ Ahasvérus) fia első évére datálja.²⁸ Noha mindkét név megtalálható a perzsa királyok között, sem az etnikai megfeleltetés, sem a származás nem egyezik történelmi ismereteinkkel. Az általunk ismert Dárius és Xerxész nevű királyok nem méd, hanem perzsa származásúak voltak. A perzsa királylisták pedig azt mutatják, hogy I. Dárius (Hüsztaszpész) perzsa királynak Xerxész a fia volt és nem az apja.²⁹ Mind a Dán 6,1.29, mind a 7,1–10,1 feliratai arra utalnak,

²⁷ Lásd alább Josephus ez utóbbi vonalon haladó értelmezését a Dán 6,1 vonatkozásában.

²⁸ A Dán 11,1-ben ezt találjuk: „én is mellette álltam a méd Dárius uralkodásának első esztendejében”. A görög fordítás mindkét változatában (lásd alább) a hébertől eltérően Círus királyra (és nem a méd Dáriusra) való hivatkozást találunk. Tekintettel arra, hogy a Theodotion-féle szöveg általában szorosan követi a héber alapszöveget, nem kizárt, hogy a Dárius/Círus eltérés a héber szövegen belüli szövegromlás eredménye. A מְדִי מִן־מֶדֶי kifejezésben a עַמִּי lehet ditográfia eredménye, a דָּרִיּוֹשׁ pedig a כּוֹרֶשׁ hibás olvasata.

²⁹ A perzsa királyok sorrendje a következő: Teispes (kb. Kr. e. 650–620), I. Círus (kb. 620–590), I. Kambüszész (kb. 590–559), II. (Nagy) Círus (559–530), II. Kambüszész (530–522), Bardiya (522), I. Dárius (Hüsztaszpész) (522–486), Xerxész (486–465), I. Artaxerxész (465–424), II. Dárius (423–405), II. Artaxerxész (405–359), III. Artaxerxész (359–368), IV. Artaxerxész (338–336), III. Dárius (336–330). Vö. Kuhrt, Amélie: *The Ancient Near East*. 2. köt. Routledge, London 1995, 648. Vö. Ezsd 4,4–5; 6,14–15. Ezek közül I. Dárius, Hüsztaszpész (Vištāspa) fia, Akhaimenész (Hakhāmanis) leszármazottja (akhaimenida).

hogy a káldeus Bélsaccar, a méd Dárius és a perzsa Círus egymásutániságában a Dániel könyve egyfajta szükségszerű sorrendiséget követ.³⁰

A történelmi kérdéssel már Dániel könyvének a legkorábbi olvasói is tisztában voltak, akik az ékírásos forrásokat még nem ismerték, s így csak a bibliai és a klasszikus hagyományokra alapozhattak. A Dán 6,1 egyik korai értelmezési kísérletét a Dániel könyvének korábbi ógörög fordításában (Septuaginta) találjuk:³¹

καὶ Ἀρταξέρξης/Ξέρξης ὁ τῶν Μήδων παρέλαβε τὴν βασιλείαν

καὶ Δαρεῖος πλήρης τῶν ἡμερῶν καὶ ἔνδοξος ἐν γήρει

És Artaxerxész/Xerxész,³² aki a médek közül való, ő vette át a királyságot.

³⁰ Nem véletlen az, hogy a hatalomváltások leírásánál a könyv szerzője mindig jelzi az illető király etnikai hovatartozását is. Bélsaccar, a káldeusok királya (Dán 5,30, arám ܠܬܝܢܝܬܐ ܠܒܠܝܫܬܐ) átveszi a hatalmat a méd Dárius (Dán 6,1, arám ܠܬܝܢܝܬܐ ܠܕܪܝܘܫ), majd a perzsa Círus (Dán 6,29, arám ܠܬܝܢܝܬܐ ܠܥܝܪܐ). Dániel birodalmak felemelkedéséről és bukásáról szóló látomásaiban ezek az etnikum-jelzők rendkívül fontosak.

³¹ Dániel könyvének két eltérő görög fordítása maradt fenn. A korábbi ógörög változat szabadabb fordítás, míg a későbbi ún. Theodotion-féle szöveg közelebb áll a héber/arám masszoréta változathoz. A MSz-hez viszonyított eltérés különösen jelentős a Dán 4–6-ban. Vö. Segal, Michael: *The Old Greek Version and Masoretic Text of Daniel 6*. In: Meiser, Martin – Sigismund, Marcus – Kreuzer, Siegfried (szerk.): *Die Septuaginta – Orte und Intentionen. 5. Internationale Fachtagung veranstaltet von Septuaginta Deutsch (LXX.D), Wuppertal 24.–27. Juli 2014*. Mohr Siebeck, Tübingen 2016, (404–428) 405–407; Segal, Michael: *Daniel 5 in Aramaic and Greek and the Textual History of Daniel 4–6*. In: Jonker, Louis – Kotzé, Gideon – Maier, Christl M. (szerk.): *Congress Volume Stellenbosch 2016*. (Vetus Testamentum Supplements 177.) Brill, Leiden 2017, (251–284) 253. Dániel könyvének eltérő fordításaihoz lásd Hamar Zoltán: *A kanonikus Dániel könyvének görög fordításai*. In: Vladár Gábor – Zsengellér József (szerk.): *„Tisztán tisztát”. ünnepi kötet Dr. Márkus Mihály püspök-professzor 60. születésnapja tiszteletére*. Pápai Református Teológiai Akadémia, Pápa 2003, 23–35; McLay, Timothy: *Daniel. To the Reader*. In: Pietersma, Albert – Wright, Benjamin G. (szerk.): *New English Translation of the Septuagint*. Oxford University Press, Oxford 2009, 991–993. Timothy McLay szerint az egyházi hagyományba integrált Theodotion-féle fordítás nyomán több helyen módosíthatták a korábbi, eredetileg eltérő ógörög szövegváltozatot, így a fennmaradt Septuaginta-kéziratok sem teljesen tisztán őrizték meg az eredeti fordítást. Vitatott, hogy a Theodotion-féle szöveg a korábbi fordítás revíziójaként készült az arámi/héber alapján, vagy másik görög fordításról beszélünk.

³² A Septuaginta-kéziratok két változatot őriztek meg. A 967-es pap. a Ξέρξης olvasatot tartalmazza (ezt követi a New English Translation of the Septuagint is), a MS 88 és a Syro-hexapla pedig az Ἀρταξέρξης variánst. A Dán 9,1-ben az ógörög szöveghagyomány minden variánsa Dáriust a Xerxész (Ξέρξης = ܡܕܝܢܐ ܕܝܪܝܘܫ) és nem Artaxerxész (ܐܪܬܝܬܝܬܐ ܕܝܪܝܘܫ) fiának nevezi. Érdekes, hogy

És Dárius igen idős volt,³³ és öregkorában tisztelték őt.

Az arám szöveghez viszonyítva a görög változatban két fontosabb eltérést figyelhetünk meg. A Bélsaccar halála kapcsán az ógörög variáns két különböző uralkodó nevét említi. Bélsaccartól egy (Arta)Xerxész nevű méd veszi át az uralmat, s a következő mondatban említett Dárius már egy másik király. Bár az nem egyértelmű a görög szövegből, hogy a fordító a két király uralkodása között feltételez-e átmeneti időszakot, de úgy tűnik, hogy az első mondat az előző elbeszélés (Bélsaccar-történet) záró mondata, míg a Dáriusra vonatkozó megjegyzés a másik elbeszélés (Dániel az oroszlánok vermében) kezdő mondata szeretne lenni. A két uralkodó közötti szoros kapcsolatot feltételezi (apa és fia) a Dán 9,1 ógörög olvasata: ετους πρώτου ἐπὶ Δαρείου τοῦ Ξέρξου ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῆς Μηδικῆς οἱ ἐβασίλευσαν ἐπὶ τὴν βασιλείαν τῶν Χαλδαίων (Dárius király első évében, aki Xerxészé [értsd: fia], a médek nemzetségéből, akik a Káldeusok Királysága fölött uralkodtak...). A görög többes szám egyértelműen egynél több méd királyra utal. Mindenesetre, a Dán 9,1 azt sugallja, hogy a káldeusok fölötti uralom nem a méd Dáriusszal, hanem a méd „Xerxésszel” kezdődött.

A Dán 6,1-ben az ógörög szövegváltozat nem említi Dárius 62 éves életkorát, amelyről a masszoréta szöveg beszél, de utal arra, hogy Dárius idős ember volt, amikor Dániel az oroszlánok vermébe került. Dárius ediktuma után (Dán 6,26–28) a Septuaginta görög szövege megjegyzi, hogy Dárius király meghalt.³⁴

Kérdés marad, hogy a Septuaginta szerinti Dán 5,30–6,1-ben megjelenő két király hagyománya a MSz-nél régebbi összveget feltételez, vagy inkább olyan

a pap. 967-ben a Dán 6 után a Dán 9 következik, így a két fejezet egymásra gyakorolt hatása nem kizárt (másként vélekedik Segal, Michael: *Daniel* 6, 408). Az (I.) Artaxerxész (אַרְטַחְשֶׁרֶשׁ) – (II.) Dárius (דָּרְיֹוֹשׁ) közötti átmenet, az Ezsd 4,7–24 szövegéből ismert, de későbbi kor uralkodóihoz kapcsolódik. Viszont Eszter könyvének görög változata az דָּרְיֹוֹשׁ (és nem אַרְטַחְשֶׁרֶשׁ) nevet írja formában írja át Ἀρταξέρξης formában (pl. Eszt 1,1). Kérdés marad tehát, hogy Dán 5,30–6,1 a 9,1-től eltérő genealógiát feltételez (Ezsd 4-hez hasonlóan, későbbi történelmi realitásnak megfelelően), vagy a Dán 9,1-hez hasonló דָּרְיֹוֹשׁ > דָּרְיֹוֹשׁ átmenettel van itt is dolgunk, amelyben az Ἀρταξέρξης = Ξέρξης = דָּרְיֹוֹשׁ azonosításra kell gondolni, vagy esetleg az Ἀρταξέρξης másolási hiba a Ξέρξης helyett. Vö. még Ziegler, Joseph: *Susana, Daniel, Bel et Draco*. (Vetus Testamentum Graecum 16.2.). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1954.

³³ Szó szerint: „betelve a napokkal” (vö. 1Móz 25,8; 35,29; 1Krón 23,1; 29,28; Jób 42,17).

³⁴ καὶ ὁ βασιλεὺς Δαρεῖος προσετέθη πρὸς τὸ γένος αὐτοῦ (És Dárius király az ő nemzetségéhez adatott.) Ez az adat hiányzik az arám eredetiből és a Theodotion-féle görög szövegváltozatból is.

értelmezési kísérletnek tekintendő, amely megpróbálta feloldani a fordítók által is észlelt ellentmondást az ismert történelmi tények és a MSz elbeszélése között. A fordítás jellegéből adódóan (szabad fordítás) inkább ez utóbbira gondolnánk. A Dán könyve szövegtörténetét vizsgáló kutatásában Segal maga is másodlagos olvasatnak tekinti a Dán 5,30–6,1 ógörög variánsát, amelyen szerinte a Dán 9,1 hatása érzékelhető.³⁵ Véleménye azonban vitatható marad, s az adatok másképpen is értelmezhetők. A LXX fordítását illetően Segal egybeütt úgy vélekedik, hogy annak sajátos olvasatai nem minden esetben szabad fordítás (értelmezés) eredményei. Inkább azzal kell számolnunk, hogy mind a Septuaginta, mind a MSz őrzött meg olyan olvasati variánsokat, amelyek ősbibb szövegváltozatra (és nem szabad fordításra) vezethetők vissza.³⁶ Így nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a Dán 5,30 ógörög fordítója által ismert hagyományban a Babilont elfoglaló király valóban egy „Xerxész” volt, míg a Dán 6 Dáriusról szóló története a Dán 5-től teljesen független epizódként íródott. A két király között nem is kell kapcsolatot keresnünk.³⁷ Erre a kérdésre az alábbiakban még visszatérek.

A Septuaginta és a MSz közötti eltérés mindenestre azt bizonyítja, hogy a „méd Dárius” kérdése már egészen korán gondot okozott a Dániel könyve hagyományozóinak, akár az ógörög fordítóra, akár a MSz hagyományozóira gondoljunk. A megoldást abban látták, hogy ókortörténeti ismereteinek megfelelően átdolgozták az eredeti szöveget.

A Babilont elfoglaló Círus szerepével Josephus Flavius is tisztában volt. A Dán 5–6 elbeszéléseinek újraírása kapcsán *A zsidók történetében* a következőképpen számol be az Újbabiloni Birodalom bukásáról:³⁸

Őt [Labasordákot / Labasi-mardukot] Baltazár [Bélsaccar] követte a trónon, akit a babiloniak Nábunáidnak neveznek.³⁹ Ez ellen indított háborút Círus perzsa király és Dárius, a médek királya. És mikor ezek éppen Babilont

³⁵ Segal, Michael: *Daniel* 6, 408.

³⁶ Uo. 406.

³⁷ Ez esetben a Dán 9,1 genealógiája valójában a Dán 5,30–6,1 későbbi újraértelmezése, és nem fordítva, ahogy Segal javasolta.

³⁸ Josephus Flavius: *A zsidók története*. (Ford. Révay József.) Európa, Budapest 1980, 236, 238. A követhetőség kedvéért a szövegben a személy- és földrajzi neveket a tanulmányban használt formáknak megfelelően módosítottam.

³⁹ Josephus szövege a két babiloni uralkodó között azonosságot feltételez.

ostromolták, Baltazár furcsa csodajelet látott [...] (*Ant.* 10:232). Nem sokkal azután⁴⁰ csakugyan foglyul ejtették [Baltazárt], városát elfoglalták, mert a perzsa király, Círus hadsereggel támadta meg. Baltazár uralkodása alatt esett el Babilon, miután 17 évig uralkodott rajta⁴¹ [...] Dárius, aki rokonával, Círussal együtt elpusztította a babiloni birodalmat, hatvankét éves volt, amikor Babilont elfoglalta; Asztüagész fia volt,⁴² de a görögök más néven emlegették. Dániel prófétát magával vitte Médiába, palotájába, mindenfajta tisztelettel elhalmozta, és maga mellé vette közvetlen környezetébe [...] (*Ant.* 10:247–249).

Josephus az általa ismert történelmi források és a bibliai szöveg harmóniájának megőrzése végett⁴³ feltételezi, hogy a Dán 6,1-ben említett méd Dárius a Círus egyik „rokona” lehetett. Igaz, az általa használt συγγενής nemcsak egyszerűen vérségi kötelékekben élő rokont jelenthet, hanem lehetett a királyi udvar magas hivatalnokának adományozott cím is.⁴⁴ Eszerint *A zsidók története* szövege úgy is értelmezhető lenne, hogy Dárius és Círus között valamiféle hivatali kapcsolat volt. Mindazonáltal „a görögök más néven emlegették” frázis arra utal, hogy Josephus a görög források (vö. „Ελλην „görög”) valamelyik *más nevű* szereplőjével azonosította Dáriust. A forrását Josephus itt nem nevezi meg. Érdekes viszont, hogy Xenophón a *Cyropaediában* (1.5 II.) Küaxarészt Asztüagész méd király fiának és Círus (anyai) nagybátyjának tekinti. Aligha férhet kétség hozzá, hogy a συγγενής itt erre a rokoni kötelékre utal, s Josephus a méd Dáriust (II.) Küaxarésszel azonosította.⁴⁵

⁴⁰ Ti., hogy Dániel megmagyarázta Baltazárnak a falon megjelent írás értelmét.

⁴¹ A 17 év uralkodási időszak megegyezik a fentebb említett Nabû-nâ'id krónikából ismert adatokkal. Vö. még *Ap.* 1.150.

⁴² Asztüagész (Ἀστυάγης, bab. Ištumešu) Média királya.

⁴³ Vö. *Ant.* 10:247-et, amely csak Círus nevét említi Babilon elfoglalása kapcsán. Vö. *Ap.* 1.152.

⁴⁴ Vö. 2Makk 11,35. Lásd még Lust, Johan et al.: *Greek-English Lexicon of the Septuagint.* 2. German Bible Society, Stuttgart 1996. Analógiaképpen megemlíthetjük, hogy Josephus adott esetben a hellenista terminus technicusaként használja a „barát” (φίλος) kifejezést (*Ant.* 10:263).

⁴⁵ Hasonló értelmezéssel találkozunk Hieronymus Dániel 5,1-hez írt magyarázatában is: „Ezt a Dáriust a görög könyvekben némelyek Asztüagésszel azonosítják, mások Asztüagész fiának tartják, és úgy vélik, hogy a görögök körében más névvel ismerik.” Vö. Hieronymus Stridonensis: *Commentariorum in Daniele prophetam* (ed. Migne; PL 25), 1845, (491–584) 518. Hieronymus név szerint hivatkozik Xenophónra (és már ókori történetírókra) is. Lásd még a 8,3-hoz fűzött magyarázatát.

Josephus számára az is fontos lehetett, hogy a Belsőccarnak adott dánieli magyarázatban az a jövődölés hangzik el, hogy országát két részre osztják majd a médek és a perzsák (Dán 5,28). A jövődölés alapján azt feltételezhette, hogy Belsőccartól *egyszerre* két király veszi majd át az uralmat. Mindenesetre hangsúlyos, hogy Dáriust nem tekinti Babilon királyának, mert elbeszélése szerint Babilon elfoglalása után Dárius visszatért Médiába (Ekbatanába; vö. *Ant.* 10:264), ahová magával vitte Dánielt is. Azonban a Dán 6 fejezetében Dárius az egykori Babiloni Birodalom legnagyobb uraként jelenik meg, s így a Círussal való feltételezett társuralkodása már az ismert történelmi kérdések egyike.

A Dán 5-ben olvasható Belsőccár története és a Dán 6 Dáriusról szóló története közötti átmenet nehézségét a héber szöveg hagyományozói, a masszoréták is érzékelték. A Masszoréta Szövegben a Dán 5,30 után megjelenő *patuhâ* (BHS-ben פ) szünetjelzés azt sugallja, hogy a szövegtagolásban a héber olvasási hagyomány is (a görög fordítókhoz hasonlóan) szétválasztotta a Belsőccar halálát elbeszélő 5,30-at és a Dárius uralkodását bevezető 6,1-et. Ennek az olvasatnak az értelmében Belsőccar meghalt ugyan azon az éjszakán, amikor Dániel megfejtette az írást, de a Dárius uralkodásáról szóló történetet nem kell feltétlenül közvetlenül ezzel az eseménnyel kapcsolatba hozni. Eszerint a Belsőccar halála és a Dárius uralkodása között maradna hely annak a Círusnak, aki más (egyebek között bibliai források alapján) közismerten a megdőlt Babiloni Birodalom első új uralkodója volt.

Mégis, a szöveg ilyen értelmű tagolása nem oldja meg a kérdést. Mint már szó volt róla, a Dárius–Círus sorrendet a Dániel könyvének Masszoréta Szövege máshol is feltételezi (Dán 6,29; 7,1–10,1). Továbbá az is igen valószínű, hogy a *káldeus* Belsőccar hatalomvesztése és a *méd* Dárius (majd a *perzsa* Círus) hatalomátvétele leírásában a szerző egyfajta eleve meghatározott történelmi folyamatot sugall. A Dán 5,28 jövődölése szerint Belsőccar felosztott országa „a médeknek és a perzsáknak” adatik. Eszerint a 6,1 mondatkezdő י-ja feltételezi a kapcsolatot a káldeus Belsőccar halála és a méd Dárius között. Az arám szöveg fenti tagolása ellenére úgy tűnik, hogy a Dániel könyvének a szerzője Belsőccar és Dárius uralkodása között nem számol másik királlyal.

*

A Dániel könyvének értelmezéstörténetében a „méd Dárius” történetisége vitatott kérdés már az ókortól kezdve.⁴⁶ A méd Dárius kilétének tisztázására a kutatások alapvetően kétféle megoldást javasolnak:

(1) Gyakori vélemény szerint a „méd Dárius” valódi történelmi személy, aki kronológiai értelemben is követi Bélsaccart a trónon, de más néven maradt fenn a forrásokban. Az uralkodók esetében ismert tény, hogy neveik változhatnak az új tisztségbe iktatással. A lehetséges személyek listájára a szövegértelmezések rendjén több név is felkerült, amelyek közül a témához kapcsolódó újabb tanulmányokban is felbukkannak az alábbiak:

(a) *A méd Dárius azonos Nabû-nâ’iddal (Nabonidus)*, az utolsó babiloni királlyal. Ezt az tézist eredetileg Bar Hebraeus fogalmazta meg, újabban Baliński erősítette fel. Az érvelés arra alapoz, hogy adataink szerint Nabû-nâ’id időskorú uralkodó volt, amely egybevág a Dán 6,1-ben leírtakkal (Dárius 62 éves). Egyes ókori források szerint (Hérodotosz *Hist.* 1.118; Josephus *Ap.* 1.153) Círus nem végeztette ki Nabû-nâ’idot, hanem megkegyelmezett neki, és másik tartományban élte le életét.⁴⁷ Ebben a tézisben viszont nem csupán a névazonosság és etnikai származás jelent gondot (Nabû-nâ’id nem volt méd), hanem az is, hogy ellentétben a bibliai szöveggel, egy megkegyelmezett uralkodó (amennyiben elfogadnánk Hérodotosz mondáját) aligha lehetett olyan hatalmas vezető, ahogyan a Dán 6 a méd Dáriust bemutatja.

(b) *A méd Dárius azonos Gubaruval (vagy Ugbaruval)*, a Babilont elfoglaló méd hadvezérrel, Gutium kormányzójával, akit a Nabû-nâ’id-krónika is említ.⁴⁸

⁴⁶ Kimerítő összefoglalót nyújt Rowley, Harold H.: *Darius the Mede and the Four World Empires of the Book of Daniel: A Historical Study of Contemporary Theories*. University of Wales Press Board, Cardiff 1935, 1–66. Lásd még Wiseman, Donald J.: Some Historical Problems in the Book of Daniel. In: Wiseman, Donald J.: *Notes on Some Problems in the Book of Daniel*. Tyndale, London 1965, 12–16; Shea, William H.: *Update*, 229–247; Shea, William H.: *Darius*, 235–257; Yamauchi, Edwin: *Persia and the Bible*. Baker, Grand Rapids 1990, 58–59.

⁴⁷ Vö. Baliński, Aleksander: Nabonidus – Darius the Mede. In: *Anabasis. Studia Classica et Orientalia*, 10. (2019), 279–282.

⁴⁸ A 19. század végétől kezdődően ez az egyik népszerű álláspont. Vö. Rowley, Harold H.: *i. m.* 19–29; Shea, William H.: *Update*, 234–247. Bár előbb Shea is ezt az álláspontot követte, nézőpontját későbbi tanulmányában revideálta. Vö. Shea, William H.: *Darius*, 235–257. Egy másik Gubâru nevű satrapa (helytartó) Kr. e. 535 körül lett Babilon helytartója. Plinius *Historia Naturalis*

Itt érdemes megjegyezni, hogy egy Gobriüasz (Γωβρύας) nevű személy jelentős szerepet tölt be Xenophón *Cyropaedia* regényében is, s a legtöbb történész összekapcsolja a két személyt.⁴⁹ Xenophón idős emberként mutatja be Gobriüaszt, ám következetesen asszír származásúként beszél róla.⁵⁰ A babiloni krónika arról számol be, hogy Ugbaru/Gubaru Babilon elfoglalását követően rövid időn belül meghalt, ami utalhat arra is, hogy ő is idős ember volt. Rowley több érvet is felhoz Gobriüasz méd Dáriusként való azonosítása ellen, amelyek között egyik hangsúlyos szempont, hogy a rendelkezésre álló adatok sokkal korlátozottabb hatalmú személyként mutatják be (bab. *pāhātu* / *pīhātu* 'helytartó'), mint a Dán 6,2, amely szerint a méd Dárius legfelsőbb vezetőként 120 birodalmi tisztartó kinevezésére volt jogosult.⁵¹

(c) *A méd Dárius azonos Círusal.* Ezt az álláspontot mindenekelőtt nyelvi alapokon dolgozta ki Donald Wiseman, aki a Dán 6,29-et rendhagyó módon így értelmezi: „Ennek a Dánielnek aztán jó dolga volt Dárius uralkodása alatt, azaz a perzsa Círus uralkodása alatt.” A 1 kötetű Wiseman waw-explicativumnak tekint, amely a két szereplőt azonosítja egymással.⁵² A 1 ilyen értelmű használatának vannak példái a bibliai héberben, a fentihez közel álló lehet az 1Krón 5,26: „Ezért arra indította Izrael Istene Púl asszír királynak, azaz (1) Tiglath-pileser asszír királynak a lelkét...”. Kétség nem fér hozzá, hogy az 1Krón 5,26-ban a két hivatkozott szereplő ugyanaz a személy. Az ókori hagyomány szerint (Hérodotosz,

6.120 Kambüszésszel, Círus fiával együtt említi. John C. Whitcomb őt tekinti a méd Dárius legjobb megfelelőjének. Vö. Shea, William H.: *Update*, 234.

⁴⁹ Vö. Schmitt, Rüdiger: *i. m.*; Grayson, Albert Kirk: *i. m.* 109. vitatja az Ugbaru és Gobryas azonosítását.

⁵⁰ Esetleg Xenophón tévesen őrzött meg egy Gobriüasszal kapcsolatos hagyományt, s a μέν γένος Ἀσσύριος (az asszírok nemzetségéből való) a μέν γένος Ἀσσηρος (Ahasvérus nemzetségéből) egy változata lenne?

⁵¹ Vö. Rowley, Harold H.: *i. m.* 19–29.

⁵² Wiseman, Donald J.: *i. m.* 12–16. Hasonló álláspontra helyezkedik revideált tanulmányában Shea, William H.: *Darius*, 239. Wiseman nem tér ki arra, hogy ennek a számára alapvető jelentőséggel bíró mondatnak másik változatát őrizte meg az ógörög szövegváltozat: καὶ ὁ βασιλεὺς Δαρεῖος προσετέθη πρὸς τὸ γένος αὐτοῦ [καὶ Δανιηλ κατεστάθη ἐπὶ τῆς βασιλείας Δαρείου] καὶ Κῦρος ὁ Πέρσης παρέλαβε τὴν βασιλείαν αὐτοῦ (És Dárius király az elődeihez adatott [és Dánielnek jó dolga volt Dárius királyságában – valószínűleg későbbi szövegharmonizáció eredménye], és a perzsa Círus vette át az ő királyságát). Bár Segal, Michael: *Daniel* 6, 409. ezt is másodlagos módosításnak tartja.

Xenophón) a méd családba házasodott perzsa Círus megfelelne a „méd” jellemzésnek. Wiseman szerint a Neh 12,22 azért hangsúlyozza, hogy „a perzsa” Dáriusra utal, hogy megkülönböztesse őt a méd Dáriustól. Ráadásul, a rendelkezésre álló adatok alapján Círus időskorban, kb. 62 évesen foglalta el Babilont 539-ben. Wiseman szemlélete ellen megfogalmazott korábbi kritikájában Shea azt emeli ki, hogy furcsa lenne azt feltételezni, hogy a perzsa Círus, aki I. Kambüszész (Kambuziya) fia volt, úgy jelenik meg, mint aki a méd Dárius, az Ahasvérus fia (Dán 9,1).⁵³

(d) *A méd Dárius azonos (II.) Küaxarésszel*, Média uralkodójával. Ezt a Josephus és (többek között) Hieronymus írásaiban is képviselt álláspontot újabban Rodger Young fogalmazta újra.⁵⁴ A Küaxarész szerepét mindenekelőtt Xenophón *Cyropaedia* munkája nyomán rekonstruálják, aki szerint a méd Küaxarész Círus (Kürosz) kortársa (4.5.8).⁵⁵ Akik ezt az álláspontot képviselik, abból indulnak ki, hogy ugyanazon uralkodó több nevet is viselhetett, s a Dárius névvel csak azért nem találkozunk, mert a Dáriusszal kapcsolatba hozott babiloni archívumok dokumentumait hagyományosan Dárius Hüsztaszpészhez szokták kapcsolni. Torrey hangsúlyozza viszont, hogy a Dán 9,1-szerint (az ő olvasatában) Küaxarész a Dárius apja, nem maga a méd Dárius. Úgy véli, hogy a jelenlegi héber szövegben, amely Dáriust az Ahasvérus fiának tekinti, az אַחַשְׁוֵרֶשׁ (Ahasvérus) forma elírás, s az אַחַשְׁוֵרֶשׁ eredeti olvasata a קֻאֲחַשְׁתָּרָא, Küaxarész (Huvaḫšatara) héber változata

⁵³ Shea, William H.: *Update*, 232.

⁵⁴ Young, Rodger: Xenophon's Cyaxares: Uncle of Cyrus, Friend of Daniel: In: *Journal of the Evangelical Theological Society*, 64. (2021/2), (265–285) 277–280. Ez az értelmezés igen népszerű a dánieli szöveg értelmezésében. Vö. Rowley, Harold H.: *i. m.* 37.

⁵⁵ Xenophón szerint (1.5.2) Asztüagész fia, Círus anyjának testvére (anyai nagybátyja). Xenophón *Cyropaediája* (Kr. e. 370 körül keletkezett) Círus életét leíró történelmi (?) regény, amelynek magyar fordításához lásd Xenophón: *Kürosz nevelkedése. Anabázis*. (Ford. Fein Judit.) Európa, Budapest 1979. Bár a *Cyropaedia* adatainak történeti hitelességét erős kéttelylel kell kezelnünk, nem zárható ki, hogy a fiktív narratíva tartalmazhat történeti elemeket is. Vö. Németh György: A hazudós Xenophón. Utószó. In: Xenophón: *Kürosz nevelkedése*, 755–770; Kuhrt, Amélie: *i. m.* 648; Dezső Tamás – Vér Ádám: Ἀσσυρίκοις λογοῖς? Assyrian Military Allusions in Xenophon's *Cyropaedia*. In: Bács A. Tamás et al. (szerk.): *Across the Mediterranean – Along the Nile. Studies in Egyptology, Nubiology and Late Antiquity dedicated to László Török on the Occasion of His 75th Birthday*. Archaeolingua, Budapest 2018, 82 (79–108). Erről a méd Küaxarészről a valamivel korábban tevékenykedő Hérodotosz nem írt. A méd Dárius Küaxarésszel való azonosításának kérdéshez lásd Rowley, Harold H.: *i. m.* 37–43; Shea, William H.: *Update*, 231–232.

lehetett.⁵⁶ Ez a méd „Ahasvérus” (aki valójában Küaxarész) jelenik meg a Tób 14,15 régebbi szövegváltozatában is (Αχιχαρος), mint a 612-es Ninive elleni hadjárat vezetője.⁵⁷

(2) A bibliamagyarázók másik csoportja a méd Dáriust nem tekinti valós történelmi személynek. Ebből a szempontból a vélemények két irányba indulnak el.

(a) Egyik értelmezés szerint a méd Dárius téves történelmi emlékezet eredménye, amely a könyv kései keletkezése miatt összemosza a múlt történelmi alakjait. A méd királyként azonosított „Dárius” lesz az a történelmi alak, akivel a szerző kitölti a múlt királyainak arcképcsarnokát.⁵⁸ A későbbi szerző szempontjából itt a Közel-Kelet több uralkodójának emléke is egybeolvad. Így ismerős lehetett a babiloni uralomváltás ténye (Círus, I. Dárius vagy Ahasvérus), a Babilont elfoglaló uralkodó magas életkora (Círus vagy Gubaru), a Babilon fölé kinevezett uralkodó (Gubaru vagy Kambüszész). Más szóval az ideológia, a méd–perzsa színezet fontosabb volt a szerző számára, mint a történelmi tények.⁵⁹

(b) Ebben a kategóriában említhetjük végül azt a megközelítést, mely szerint a történelmi eseményeket illető ellentmondás nem arra vezethető vissza, hogy a szerző téves adatokkal rendelkezett. Torrey szerint inkább arról van szó, hogy a Dániel könyve történelemkonstrukciójában nem a hagyományos értelemben vett történelemábrázolást kell keresnünk, hanem inkább parainetikus vagy apologetikus jellegű szövegeket (ilyen a perzsa korban keletkezett Jónás könyve vagy a Xenophón *Cyropaediája* is). Ez a megközelítés a kései szerző hiányos ismerete helyett a Dániel könyvében felvázolt történeti keretet és valóság közötti eltéréseket ideológiai okokkal magyarázza. Torrey szerint a bibliai szerzők kevésbé mutattak valódi történetírói érdeklődést, amikor nem a saját nemzetük történetét írták. Kialakult egyfajta „belső” standard, amelyet a patriotizmus és nemzeti teológia ihletett, s amelyet így nehéz is klasszikus értelemben vett világtörténelmi kontextusba helyezni. Úgy véli, hogy ilyen standard lehetett a méd–perzsa királyok késő

⁵⁶ A Huvaḫšatara személynév hibás formában megtalálható az 1Krón 4,6-ban is (האחשתרי).

⁵⁷ A későbbi gör. szövegváltozat ezt Ασηρος (= אֲחִישֶׁרֶשׁ Ahasvérus) formában hozza. Vö. Torrey, Charles C.: Medes and Persians. In: *Journal of the American Oriental Society*, 66. (1946/1), (1–15) 7. Lásd még Shea, William H.: *Darius*, 252–253. Van olyan vélemény is, miszerint az אֲחִישֶׁרֶשׁ (Dán 9,1-ben is) valójában nem személynév, hanem egy méd tisztségnév (mint a fáraó vagy a rabsaké). Vö. Wiseman, Donald J.: *i. m.* 15.

⁵⁸ Rowley, Harold H.: *i. m.* 175–176; Grabbe, L. Lester: *i. m.* 207–213.

⁵⁹ Grabbe, L. Lester: *i. m.* 212.

fogság utáni időszakban kialakult sora: Dárius (méd) – Círus (perzsa) – Ahasvérus (méd). Ez a történelemalkítás a korábbi dánieli látomások alapkonceptióját tükrözi: Babilon a médeknek és a perzsáknak adatik, mintegy nemzeti szövetségnek, királyai pedig felváltva uralkodnak a birodalom fölött.⁶⁰

*

Úgy vélem, hogy a fenti, alapvetően két csoportba sorolt megközelítések, ti. a „méd Dárius” vagy történelmi alak, vagy fiktív történeti konstrukció, túlságosan leegyszerűsített válasz(tás) elé állítják az olvasót: a kutató vagy történelmi adat felbukkanását várja, vagy – ennek hiányában – irodalmi fikcióról beszél. Ám a kérdés valószínűleg ennél összetettebb.

Először, a „méd Dárius” kérdésének ideológiai jellege (bibliai történetírás megbízhatósága) háttérbe szorította a szöveghagyomány kérdését. Milyen alapszövegből indulunk ki, amikor történeti vizsgálódást folytatunk? A kutatások magától értetődően a Masszoréta Szöveget vették alapul. De éppen ezen a ponton az ógörög és az arámi szövegváltozat között jelentős eltérések mutatkoznak. A babiloni–méd uralomváltásban megjelenő főszereplő kapcsán érdemes visszatérni a Septuaginta korábban tárgyalt sajátos olvasatára. A καὶ Ἀρταξέρξης/Ξέρξης ὁ τῶν Μήδων παρέλαβε τὴν βασιλείαν (és a médek közül való Arta(Xerxész) vette át a királyságot) mondat alapvetően különbözik a MSz-től. A görög szövegben az Ἀρταξέρξης/Ξέρξης valószínűleg szövegromlásra vezethető vissza (vö. fentebb Tób 14,15), s Küaxarésszel áll kapcsolatban (a fordítók által ismert, de hibás szövegváltozatban: אַחַשְׁוֵרֶשׁ). Történeti vonatkozásban ez azt jelenti, hogy van olyan, az ógörög szöveghagyományban közvetetten fennmaradt olvasat, amelynek értelmében a babiloni Bélsaccart a méd Küaxarész követte a trónon. Ugyanakkor ez a Küaxarész nem azonos Dáriussal. Az tehát itt is egyértelmű, hogy Bélsaccar utóda méd volt, az viszont nem magától értetődő, hogy e hagyomány szerint Dárius maga méd lett volna. A „méd” etnikumjelző a Dán 6-ban egyáltalán nem játszik további szerepet. A Dán 6,29 Círuszt „perzsa”-ként azonosítja, Dárius etnikumát viszont *nem* említi. Azaz, ha a Dán 5,30–6,1 MSz szerinti olvasatát az ógöröghöz képest másodlagosnak tekintjük, s ha a Dán 9,1-ben megjelenő történelmi adatot („médek magjából való Dárius, az Ahasvérus fia”) a Dán 5–6-ra épülő

⁶⁰ Torrey, Charles C.: *l. m.* 1.

későbbi értelmezésnek vesszük,⁶¹ a Dán 5,30 és 6,1 két különböző történet epizódjává válik. A Dán 5,30 a babiloni–méd uralomváltást tematizálja, a Dán 6 viszont ettől független történetet dolgoz fel.

Ha nem egy méd Dáriusról, akkor melyik Dáriusról szól a Dán 6? Ennél a pontnál egyetérthetünk Wiseman fentebb említett nyelvi javaslatával, miszerint a Dán 6,29 szövegének célja az, hogy azonosítsa egymással a Dáriust és a perzsa Círust. Nyelvtani szempontból ennek az értelmezésnek nincs akadálya, s az 1Krón 5,26 jó párhuzamot kínál hozzá. A Dán 6 történetének idős Dáriusa ugyanaz a személy, mint a történeti forrásokból is ismert idős Círus. Ám itt nem arra kell gondolnunk, hogy a szerző tudott volna Círusnak a „Dárius” álnévéről, sokkal inkább arról van szó, hogy a Dán 6-ot alternatív névvel elmondott történetként kell olvasnunk. Nem mellékes, hogy a Dán 4, amelyet a jelenlegi szövegforma Nebukadneccarhoz kapcsol, eredetileg minden valószínűség szerint Bélsaccar apjával, Nabû-nâ’iddal (Nabonidus) összefüggésben volt ismert.⁶² Azaz Dániel könyve szerzője részéről nem lenne ismeretlen hermeneutikai módszer, hogy valamely történetet más személyhez csatol, mint akihez annak magva eredetileg kötődött.⁶³

A szövegtörténeti vonatkozás mellett ez a hermeneutikai kontextus, bár rendkívül jelentős, jobbára szintén figyelmen kívül maradt.⁶⁴ A „méd Dárius” személyének konkrét történelmi alakkal való azonosítására tett kísérletekben egyrészt nehézséget jelent, ha a „méd Dárius” kérdését a Dániel könyve további hermeneutikai vonatkozásaitól elszigetelten kezeljük, mintha az megoldható lenne anélkül, hogy foglalkoznánk a könyv egészének történelemszemléletével. Például

⁶¹ Dániel könyvének narratívái és a látomások közötti kapcsolat szerzőség szintjén nem magától értetődő. A Dán 2–6 narratívái és a Dán 7 látomása arámi nyelvű, a Dán 8–12 viszont héber nyelvű látomásszövegek. Nem kizárt, hogy a Dán 5,30–6,1-ben megjelenő (Arta)Xerxész–Dárius sorrendet Dán 9,1 alakítja apa–fiú kapcsolattá, s innen származik a Dán 9,1 gondolata is, miszerint mind Xerxész, mind Dárius uralkodtak a káldeusok országán (vö. többes szám).

⁶² Vö. Nabúnaj imája (4Q242). In: Komoróczy Géza: *Kiáltó szó a pusztában. A holt-tengeri tekercsek*. Osiris, Budapest 1998, 174–179. A király pusztába való kivetetezése Nabû-nâ’id pusztai tartózkodásának az emlékét örökíti meg. A Dán 5,18–22 úgy utal vissza a Dán 4-re, mint amely Bélsaccar apjának története (a szó szoros értelmében Nabû-nâ’id), de ez a szövegrész hiányzik a Dán 5 ógörög változatából, s valószínűleg másodlagos kiegészítés (vö. Segal, Michael: *Daniel* 5, 254–255).

⁶³ Ha „Nebukadneccar” a babiloni király, akkor „Dárius” a perzsa király (*par excellence*).

⁶⁴ Bár Torrey említett tanulmánya bizonyos mértékig érinti ezt az aspektust.

Dániel könyve egyes adatai a történelmi érdeklődés szempontjából kérdéseket vethetnek fel. Már rögtön az elején a Dán 1,1 Jójákim király harmadik évére keltezi azt a babiloni deportációt, amelynek révén a templom edényei, illetve Jeruzsálem lakóinak egy csoportja (köztük Dániel) Babilonba kerültek. A történelmi események sorában ezt Kr. e. 606-ra (esetleg 605-re) kellene időzíteni. Azt tudjuk, hogy a 605-ös karkemisi csatában Egyiptom legyőzésével Babilon az Eufrátesz nyugati partját is hatalma alá vonta, de a bibliai szövegek szerint a tényleges deportációra először 597-ben kerül sor (vö. 2Kir 24,1–16).⁶⁵ Aligha lehet kétségünk afelől, hogy ezek a történelmi adatok a szerző rendelkezésére álltak. Feltűnő az is, hogy a könyv szerzője tudott arról, hogy Babilon végnapjainál szerepet játszik egy Belsaccar nevű személy, akinek neve minden bizonnyal a királyénál hamarabb töröltődött a történelmi emlékezetből, sőt azzal is tisztában volt, hogy Belsaccar Babilon másodkirálya volt. Az is elgondolkodtató, hogy Dániel könyvének egyes részei, különösen a látomásról szóló fejezetek (Dán 9–12) korábbi bibliai szövegek, időpontok és kronológia iránt erős érdeklődést mutatnak. Ezek a szempontok egyszerre két dolgot is jeleznek. A könyv szerzője tájékozott volt, rendelkezett adatokkal az ábrázolt időszakról, ám mégsem egyszerűen adatokat közölt, hanem történeteket, történeti epizódokat *adaptált* bizonyos célnak megfelelően. A tájékozottsága és a kronológia iránti fokozott érdeklődése megkérdőjelezi azt, hogy téves emlékezettel lenne dolgunk. Az általunk ismert történelmi valóságtól eltérő adatok bemutatása pedig megkérdőjelezi azt, hogy a szerző történeti eseménysort szeretett volna rekonstruálni.

Ennek okán nem zárható ki, hogy a történelemkonstrukciónak ezzel a sajátos formájával éppen arra hívja az olvasót, hogy történeteit metaelbeszéléseként értelmezze. Ennélfogva az eseményeknek a történeti valóságtól eltérő ábrázolása, vagy akár a történelmi események torzítása olyan szándékos hermeneutikai eszköz, amellyel az elbeszélések más kontextusba helyezésére készítenek, ti. abba a makkabeusi korba, amelyben és amelyre nézve a könyv íródott. Azt mondhatjuk, hogy az apokaliptikus szerzők nem csupán a látomások szimbolikus nyelvezetével készítetnek a tulajdonképpeni üzenet keresésére, hanem a látszólag egyértelmű narratívák szálait is úgy kuszálják össze, hogy ezzel elvezessenek az érthető elbeszélések mögötti új valóság felismerésére.

⁶⁵ Vö. Wiseman, Donald J.: *i. m.* 16–18.